

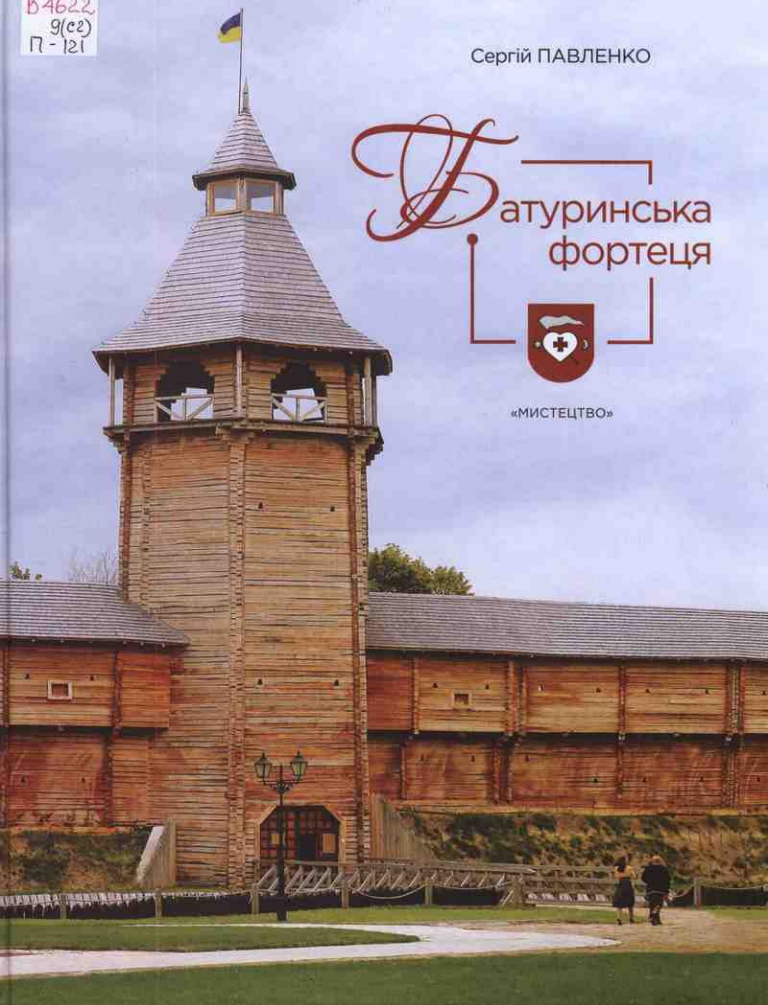
B4622
9(с2)
П-121

Сергій ПАВЛЕНКО

Бату́ринська фортеця

«МИСТЕЦТВО»

ЗМІСТ

ВСТУП 6

Розділ 1. Перша Батуринська фортеця 10

Розділ 2. Стефан Баторій чи Матей Стахурський? 18

Розділ 3. Штурм і спалення Батурина у 1632 р. 24

Розділ 4. Розбудова оборонних фортифікацій у 1633-1700 рр. 30

Розділ 5. Зображення Батуринської фортеці кінця XVII ст. 50

Розділ 6. Тасмні підземні ходи 62

Розділ 7. Гарматний арсенал 72

Розділ 8. Цитадель 90

Розділ 9. Гончарівська резиденція Івана Мазепи 100

Розділ 10. Московська зала 112

Розділ 11. Героїчна оборона гетьманської столиці у 1708 р. 118

ПІСЛЯМОВА 138

ДОДАТОК I (Джерела)

Перепис Батурина 1666 р. 152

Зі специфікації Батурина (1728) 160

ДОДАТОК II (Нотатки)

Щодо 40 церков Батурина: гіпотези та реалії 162

ПРИМІТКИ 166

Розділ 5 ЗОБРАЖЕННЯ БАТУРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ КІНЦЯ XVII ст.

а джерелами Бендерської комісії, гетьман Іван Мазепа виділив на закінчення Троїцького собору в Чернігові 10 000 золотих¹. У 1805 р. на західному підбаннику храму зафарбували напис, який свідчив про фундатора та рік зведення монастирської споруди: «Совершился року 1695 при державе великодержавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея Великая и Малая и Белыя России самодержцов, в патриаршестве же великого господина святейшего Адриана патриарха московского всея Руси, самодержашу престол архископии Черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосию Углицкому, коштом ясновельможного его милости пана Иоанна Мазепы, гетмана войск их царского пресветлого величества запорожского, усердным же тщением и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщоновича»². Головному ктитору храму був присвячений намальований при вході праворуч образ Іоанна Предтечі, святого патрона Івана Мазепи. На думку мистецтвознавця Анатолія Адруга, за тодішньою традицією автор малювання міг зобразити гетьмана у вигляді святого³. Того ж року після освячення собору (12 травня 1695 р.), правдоподібно 20 липня⁴, до нього перенесено з Іллінської церкви чудотворну ікону Іллінської Богоматері. Гетьман профінансував виготовлення для неї срібного кіота. Подякував Івану Мазепі за цей коштовний витвір мистецтва Данило Туптало у книзі «Руно орошенное» (1696). На срібній шаті, що була заввишки 350 сантиметрів та завширшки 158 сантиметрів⁵, внизу розміщено герб гетьмана, ознаки його сильної влади: гармати, дїжки з порохом, ядра, рушницї, списи, козацькі клейноди. Дослідники припускають, що автором ескїзу шати міг бути Лаврентій Крщонович, а виконавцем — один із досвідчених золотарів київського художнього осередку.

Гетьман Іван Мазепа,
Бернігерот Мартін,
1706

*Johannes Mazepa,
Casaccorum Zaporoviensium
Supremus Belli-Dux.*

Але, крім таких промовистих мотивів, на цьому мистецькому витворі привертають увагу й інші деталі. Так, ліворуч гербового зображення розміщено козацький табір, а праворуч герба — фортеця. Вона, на думку, Анатолія Адруга та Ганни Арендар, «могла б собою символізувати західноєвропейське місто, яке діями козаків було врятоване від зруйнування і пограбування кримськими татарами»⁶.

Ця гіпотеза має право на існування. Водночас у часовому відрізку 1687–1695 рр. важко знайти значний похід козаків на захист чи визволення саме «західноєвропейського міста». У 1688 р. козаки за липень–серпень збудували Новобогородицьку фортецю. У ній були: «1 двор воеводцкой, 7 дворов гетьмана Івана Степановича и генералной старшини и полковников, 270 изб с сенми; <...> по городу в выводах 17 роскатов пушечных»⁷, 1 серпня у фортеці освятили дерев'яну церкву в ім'я пресвятої Богородиці. Уже перелік дерев'яних новобудов, розкатів (місце для встановлення гармат) засвідчує, що на шаті зображено якусь іншу фортецю. Крім того, маємо описи Києва, Полтави, Чернігова доби правління Івана Мазепи. Тож їх порівняння із контурами фортеці на шаті кіота дає підставу теж говорити про інше місто. Яке? Передусім

воно не повинне бути випадковим у Троїцькому соборі. По-друге, вміщення його біля герба мало б символізувати певну значимість для гетьмана. На щастя, маємо пояснення сучасника гетьмана, що саме було зображено у нижній частині шат.

За згадкою канцеляриста Самійла Величка, «гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і пресвятій Дві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що **підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів... і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської** (виділення моє. — Авт.) (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот пречистої Богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі»⁸. Отже, з цього випливає, що автор цього твору в нижній частині зобразив Запорозьку Січ та Батуринську фортецю гетьманської столиці?

Аргументи на користь вищесказаного небезпідставні. Козацький табір явно не є похідним. Він обнесений валом, має, крім наметів, ще й у нижній частині дві громадські споруди тривалого користування.

Батуринська фортеця, на перший погляд, є досить грізною, могутньою, і це ніби суперечить тим реконструкціям, що здійснені після археологічних

Державна
печатка
Гетьманщини.
1705–1708

Шата кіота
чернігівської
ікони Іллінської
Богоматері.
Чернігівський
історичний музей
ім. В. Тарновського.
Фото Максима
Блакитного

Батуринська фортеця (1695). Фрагмент шати кіота ікони Іллінської Богоматері. Чернігівський історичний музей ім. Василя Тарновського. Фото Сергія Павленка

розкопок. Водночас на зображенні шати є подробиці, які підтверджують результати останніх.

Відомо, що за пропозицією Варлаама Ясинського у гетьманській столиці у 1692 р. при Троїцькому соборі поставили особливого протоієрея — намісника київського митрополита — «первый по киевском протопопе, чести ради гетманской, яко же и киевский первый, чести ради столицы первобыт-ной»⁹. За документами Бендерської комісії, Іван Мазепа виділив понад 20 000 золотих на побудову цієї кам'яної церковної споруди¹⁰. Трибаний Троїцький собор розміщений ліворуч вгорі зображення Батуринської фортеці. Його контури відповідають відшуканому археологами фундаменту¹¹. На шаті бачимо дві бані з хрестами на цитаделі. Очевидно, одна з них належить старій дерев'яній церкві Святого Миколи (Іван Мазепа виділив 4000 золотих на побудову нової кам'яної, але цей проект не встиг реалізувати). А інша — високий дзвіниця, що стояла поряд.

Привертають увагу чотири вежі з прапорами на їхньому верхів'ї. Можливо, у такий спосіб позначалися гетьманські установи. Зазначимо, що у фортеці були гетьманська скарбниця «в полатах каменных»¹², «войсковой камен-ной малой дом у три полати»¹³, палац, де проживав гетьман¹⁴, канцелярія¹⁵.

Крім цього, до цитаделі прилягали три високі кількаярусні вежі. У 1691 р. гетьман повідомляв царям про ветхість башт і про те, що міська стіна в багатьох місцях обвалилася¹⁶. У 1692 р. він інформував Москву, що «ныне вновь прошлые зимы то четыретысящное число бревен сыскав имеем сего летнего времени города Батурина башни и где потреба выводы строить неоткладно»¹⁷. З путивльських лісів на ремонт веж було доставлено близько 1500 м³ колод¹⁸. Зазначимо, що йдеться про великі масштаби оновлення фортеці. Адже якщо для будівництва двоповерхового будинку 6х8 м потрібно 20,3 м³ дерева¹⁹, то, відповідно, з 4000 колод можна було поставити 74 таких будівлі.

Можливо, на шаті бачимо оновлені оборонні споруди, обмазані глиною. Хоча припускаємо, що у 1692 р. ремонтувалися насамперед башти «Большого города»²⁰, тобто ті, які стояли на зовнішньому валу фортеці.

Фрагменти кахлів
XVII-XVIII ст.
Музей археології
Батурина. Фото
Оксани Ломко

Головна в'їзна чотирирярусна вежа Цитаделі Батуринської фортеці. Висота — 28 м. Реконструкція 2008 р. Фото Андрія Прибєги

Цитадель Батуринської фортеці. Реконструкція 2008 р. Фото Віктора Кошмала

На шаті цитадель виглядає як мурований замок. Як відомо, прочанин старець Леонтій у 1700 р. зазначав, що «град Батури... на горі, красовит, город земляной»²¹. Тобто він побачив вал з дерев'яною стіною, дубовими баштами.

Але водночас маємо й інше авторитетні свідчення. У повідомленні англійського посла Чарльза Вітворта від 17 листопада 1708 р. йшлося про те, що «князь негайно відправив полковника в батуринський замок, обнесений міцною кам'яною стіною»²². Зрозуміло, дипломат був далеко від Батурина, тому міг помилитися. Однак маємо ще одне важливе свідчення. Шведський очевидець-історик Георг Нордберг, який брав участь у поході Карла XII, занотував 11 листопада 1708 р. у свої записники про те, що нападаючи «що лише могли, пограбували, а бідних безборонних мешканців повбивали». «З руїн, — констатував свідок злодіяння, — можна припускати, що це було гарне, з цегли збудоване місто (видлення мое. — Авт.), яке своїми будівлями перевищувало інші міста в Україні»²³.

У вищезгаданому листі царів з Москви 1691 р. фортеця поділена на дві частини — «Большой город» і «замок», тобто «земляной город» та, швидше всього, цитадель з мурованими вежами. Хоч археологічні розкопки практично не дали для цього відповідного матеріалу, слід звернути увагу на реалії XVIII ст. Населення округи після 1708 р. досить часто користується дефіцитною дармовою цеглою для власних потреб, зокрема побудови льохів, печей. Тож немає сумніву, що цей будівельний матеріал виймався навіть з фундаментів (за винятком хіба що церковних). Крім того, у Батурині часів гетьманування Кирила Розумовського та після цегла з руїн цитаделі використовувалася для закладки фундаментів. Саме цим можна пояснити ретельне «зачищення» території фортеці від цегляних решток.

У той же час у кінці XVIII ст. у Батурині розібрали так званий Мазепин стовп (явно кам'яну башту!), з котрого пізніше «одержано декілька тисяч пудів заліза і стільки ж цегли, що було достатньо для побудови церкви»²⁴. Зауважимо, що у XVII ст. оборонні вежі ще називали й «стовпами»²⁵. Вони зводилися всередині фортеці для спостереження за округою²⁶. Володимир Коваленко вважав, що «Мазепин стовп» — дзвіниця собору Живоначальної Трійці²⁷. Проте з цим важко погодитися, оскільки навряд чи б церковна споруда отримала б нове ймення. Тим паче, що уцілілі жителі передали б своїм

Батури.
Лубок. XVIII ст.

нащадкам назву цього об'єкта як «дзвіниця». Водночас у джерелах нічого не повідомляється про її залишки як зруйнованої пам'ятки.

Навпроти замку, як показують джерела, стояли старшинські кам'яниці²⁸, дім для приїжджих «особь Ихъ Ц(а)рского Пресвѣтлого В(е)л(и)ч(е)ства»²⁹. З наступого документа дізнаємося про інші споруди фортеці.

«Генваря в 22 день приходом в Батурин град, — писав старець Леонтій у своїх записках, — и у градских ворот караулы, московския стрельцы на карауле стоят, и караул остановил нас у проезжей башни; стали нас спрашивать, что за люди, откуда едите, есть ли у вас проезжая грамота? <...> И они повели нас до съезжей избы, и пятисотной принял у нас лист государев и, прочетши, велел нам отвести двор — стоять; и приказал нам дать коням корму»³⁰.

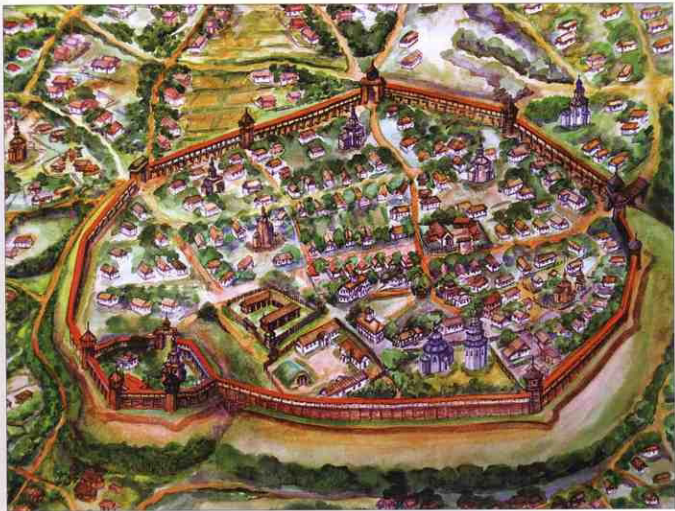
У фортецях також були порохові погребі, гарматні цехгаузи³¹, в'язниці, льодовні, склади для продовольства, фуражу. У Батурині розміщувалася російська залога (чисельністю від 1000 до 2000 стрільців). Відповідно, її персональний склад проживав у спеціальних приміщеннях.

Зрозуміло, муровані вежі на цитаделі — це лише наша версія, яка ще потребує додаткових підтвержень.

Водночас не відкидаємо й іншу версію. Мистецтвознавець Анатолій Адруг, досліджуючи архітектуру фортеці Чернігова, прийшов до висновку, що «укріплення... з дерева вкривались глиною і білились»³². Така практика, до речі, була поширеною у ті часи. В оборонних спорудах «стіни взагалі були грубо обліплені глиною, на дві пяді й більше, для охорони від пожежі»³³. Дослідження Переяславської фортеці теж підтверджують таке припущення. «Після зведення, стіни й башти обмазувалися глиною та білилися аж до бланкування, — зауважив Олександр Юрченко, — так, що їх зовнішній вигляд справляв враження мурованих укріплень»³⁴. Допускаємо, що подібним чином і в Батурині могли як поліпшувати вигляд цитаделі, так і забезпечувати її пожежобезпечність. Можливо, дерев'яні конструкції обкладалися глиняними плитами чи дерном. Бо у Московії, у складі якої перебувала Гетьманщина, практикували й такий захист дерев'яних конструкцій від вогню³⁵.

В історичній літературі відоме зображення Батуринської фортеці, датоване деякими дослідниками початком XVIII ст.³⁶ Під час правління Єлизавети Петрівни, яка була одружена з Олексієм Розумовським, зробили «Описание славных и великих и провинциальных городов всероссийской империи... с изображением самих городов в 50 местечках»³⁷. Видавець при цьому зазначав мету своєї роботи: «Буде же известно, яко оные грады и провинции кто присовокупи под Московскую протекцию»³⁸. При Катерині II це

видання повторно перевидасться у кінці XVIII ст. із таким підписом колишньої гетьманської столиці: «Град Батурин в стране черкаской в растоянии от Москвы 633 верст»³⁹. Завдяки Михайлу Максимовичу в 1850 р. це зображення та подібні лубочні картинки Чернігова, Глухова, Переяслава поширилися в Україні⁴⁰. Пізніше, у XX столітті, їх часто використовують автори, дослідники у публікаціях про вищезгадані міста.

Оскільки у часи правління Єлизавети Петрівни (1741–1761) колишня гетьманська столиця не мала фортеці й лежала в руїнах, то можна припустити, що автор графічного зображення користувався якимось рисунком давнішого походження. Не виключаємо і таку версію: тоді були започатковані заходи з відродження Батурина, тому гетьман Кирило Розумовський міг уявляти його саме таким. Як би там не було, виконані тоді графічні зображення Чернігова, Глухова дуже приблизні, символічні, схематичні, умовні. До такого висновку дійшов відомий мистецтвознавець Павло Жолтовський⁴¹.

Підпис під зображенням Переяслава несе важливу інформацію про те, що художник фіксував вигляд фортеці та міських споруд не в добу Івана Мазепи: «В Переяславской епархии 20 соборов, церквей 573, монастырей

*Батурин
початку XVIII ст.
Реконструкція
Володимира
Коваленка.
Художник Сергій
Дмитрієнко*

и пустынь 51»⁴². Адже за правління цього гетьмана розбудова духовних осередків Переяславщини лише розпочиналася: за документами Бендерської комісії, володар булави надав на будівництво та облаштування тут єпископської кафедри «більше ніж 300 000 золотих»⁴³. Тільки у 1700 р. у Переяславі зведено Вознесенський собор⁴⁴. Щоправда, підписи, можливо, робилися для пізнішої копії лубочної картинки.

При цьому на графічному зображенні Чернігова контури трибанного Спаського собору не збігаються із його контурами на іконі Єлецької Богоматері (1690-ті). У «Граде Києве» з усіх будівель розпізнається лише Успенський собор (ліворуч від центральних воріт фортеці). Десь приблизно таким його зображали на гравіюрах 1680-х років⁴⁵. Тобто ці міста в «Описании» дещо схематичні, вони дають лише часткове уявлення про головні ознаки населених пунктів.

*Кахля печі
з кімнати Мотрі
в будинку Кочубея.
Фото Юрія Ситого*

Аналізуючи лубочну картинку «Град Батурин», історики Юрій Ситий⁴⁶ та Володимир Коваленко дійшли до висновку, що на ній таки зображено оборонні споруди, церковні приміщення гетьманської столиці, розташування яких вони зафіксували під час археологічних розкопок: «Так, на лубку чітко видно, що стіни „Фортеці“ дійсно були дерев'яними і склалися з вертикально встановлених колод, скріплених ззовні кількома горизонтальними зв'язками <...> Розріз валу „Фортеці“, зроблений в 1997 р. у її південно-східній частині, засвідчив, що насип дійсно був обмежений з обох боків двома рядами частоколу, відстань між якими становила 3,4 м, що відповідає середнім розмірам стін східноєвропейських фортець. Якщо прийняти це припущення, то висота їх мала становити 5,2–5,3 м. Зверху стіни фортеці на малюнку завершує парапет з глухими прямокутними зубцями, без бійниць, уздовж якого, мабуть, з внутрішнього боку проходив бойовий хід. Стрільба з легкої вогнепальної зброї велася, вірогідно, через проміжки між зубцями»⁴⁷.

На передньому плані лубка «Град Батурин» — дерев'яний частокіл й три башти. За ними — замкові церкви, будівлі, гострі шпилі веж. Ракурс їх подання відображає, на нашу думку, лише одну оборонну стіну. Хоча їх у цих містах було більше, адже вони мали ще укріплені замки або «Верхній город». Разом з тим деякі будівлі із зображення Батурина з цього опису мають схожість із фортечними спорудами на срібній шаті кіота ікони Іллінської Богоматері. Так, кон-

тури Троїцького собору збігаються. На обох зображеннях позначено два церковні приміщення. Є певні подібності й у вигляді будівель гетьманської адміністрації. Вони нагадують муровані кам'яниці.

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що відкрите нами зображення Батуринської фортеці на кіоті ікони Іллінської Богоматері дає поштовх для подальших археологічних пошуків певних споруд на території колишньої гетьманської столиці, а також нових розвідок архітекторів та істориків.

Хрестик
XVII–XVIII ст.,
віднайдений
у Батурині.
Фото Юрія Ситого